Dusaliyev Muysin Tura o‘g‘li
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Markaziy Osiyo xonliklari tarixini o‘rganish XIX asr o‘rtalaridan boshlab to bugungi kungacha tarixchilar e’tiboridagi muhim tadqiqot masalalalaridan hisoblanib kelinmoqda. Mustaqillik yillarida davlatchiligimiz tarixiga aloqador bo‘lgan tarixiy manbalarni tadqiq qilish, o‘rganish hamda ilm ahliga ulashish kabi dolzarb vazifa yuzaga keldi. XVI asrda Markaziy Osiyo mintaqasida dastlab Buxoro xonligi va Xiva xonligi vujudga kelgan bo‘lsa, XVIII asrga kelib esa yana bir davlat Qo‘qon xonligi tarix sahnasida paydo bo‘ldi. Markaziy Osiyodagi bu uch davlat keyinchalik XIX asr o‘rtalaridan boshlab Chor Rossiyasi tomonidan mustamlakaga aylantirildi va mustaqillikka erishgunimizga qadar davlatchiligimiz tarixi siyosiy vaziyat nuqtai nazaridan butunlay teskari yoritilib kelindi. Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng unutilgan tariximiz qaytadan tiklash davri keldi. Mamlakatimiz va xalqimiz tarixining unutilgan lavhalarini to‘ldirish hamda qaro qilingan tarix sahifalarini qaytadan tiklash va oydinlashtirish lozim edi. Bu jarayonda, albatta, o‘sha davrlarda mahalliy mualliflar tomonidan yaratilgan tarixiy va ilmiy asarlarning o‘rni juda ham katta ahamiyatga egadir. Shu jihatdan qaraganda Qo‘qon xonligining ham davlat sifatida tashkil etilganidan to tugatilganiga qadar tarixiga doir bir qancha tarixiy manbalar mavjud. Jumladan Muhammad Hakimxon ibn Ma’sumxonning qalamiga mansub “Muntahab at-tavorih” asari 1843 yilda Kitob shahrida yozib tugatilgan. Asar besh bob, o‘n ikki fasldan iboratdir. Asarda voqealar xronologik jihatdan qaraganda dunyoning yaratilishidan XIX asrning 40-yillarigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ushbu nodir asarning beshinchi bobining o‘n ikkinchi fasli hajm jihatdan eng katta bo‘lib, asarning deyarli yarmidan ko‘pi Qo‘qon xonligi tarixiga bag‘ishlangan.

Muhammad Hakimxonning qalamiga mansub ushbu asarda xonlikning siyosiy, harbiy, iqtisodiy, ijtimoiy hamda madaniy munosabatlari, shuningdek davlatchilikning muhim bo‘g‘inlaridan hisoblangan ma’muriy boshqaruvi tizimiga oid muhim ma’lumotlar ham uchraydi. Asardagi ma’lumotlar aniqligi bilan tarixiy manbalar orasida juda ham qimmatlidir. Buning sababi esa, albatta, asar muallifi Muhammad Hakimxon xonlikning hukmdorlariga qarindoshlik aloqalari orqali bevosita bog‘liq edi. Shu sababdan ma’lum vaqt davlat boshqaruvi ishlarida faol qatnashgan. Bundan ko‘rinib turibdiki asarda keltirilgan ma’lumotlarning aksariyatida bevosita muallifning o‘zi guvoh bo‘lgan. Muhammad Hakimxon Qo‘qon zodagonlar oilasida tug‘ilgan. U ona tomondan Qo‘qon xoni Norbo‘tabiyning nevarasi, Olimxon va Umarxonning jiyani bo‘lgan. Ota tomondan esa mashhur so‘fi shayxlardan Ahmad Xo‘jagi Kosoniy avlodidan edi. Muhammad Hakimxonning otasi Ma’sumxonto‘ra Qo‘qon xonligida xonlikda katta obro‘ga ega bo‘lgan. Hakimxon yoshlik chog‘idanoq tog‘alari bilan birgalikda harbiy yurishlarda, saroylardagi tadbirlarda ishtirok etib yurishi uning shakllanishida katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Yana bir mahalliy tarixchilardan bo‘lgan Mirzo Olim Mushrifning “Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin” (Sultonlar nasablari va xoqonlar tarixlari) asari ham xonlikning tarixi xususida qimmatli ma’lumotlarni taqdim etadi. Ushbu asardagi voqealar asosan xonlikning siyosiy hamda iqtisodiy inqirozi, shuningdek rus istilosi davriga

qaratilgan. Asarda XIX asrning ikkinchi yarmida Qo‘qon xonligida yuz bergan siyosiy-ijtimoiy voqealar aks ettirilgan. Bu voqealarning aksariyatini muallifning o‘zi bevosita kuzatgan bo‘lsa, ayrimlarini o‘zidan oldin o‘tgan mualliflarning asarlariga tayangan holda bayon qiladi [2:4].

Mirzo Olim Maxdum Xojining “Tarixi Turkiston” asari ham Qo‘qon xonligining ijtimoiy-siyosiy tarixi xususida qimmatli manba bo‘lib hisoblanadi.

Taniqli olim Tarix fanlari doktori, prfessor Shodmon Vohidov mazkur asarni boshqa Qo‘qon tarixchilarining asarlaridan farqi haqida o‘z fikrini bayon qilar ekan, olim muallifning bu asarda Qo‘qon xonligi tarixidan so‘ng Buxoro amirligi va Xiva xonligi tarixini qisqacha bayon qilganligini ta’kidlaydi [3:39]. Bundan ko‘rinib turibdiki, muallif Qo‘qon xonligining ichki va tashqi siyosatidagi voqealar bevosita Buxoro va Xiva davlatlarining tarixi bilan bog‘liq ravishda kechgan.

Tarixchi olim Sh.Vohidov “Tarixi Turkiston” asari muallifi to‘g‘risida ham to‘xtalib o‘tadi. Bizningcha, Mirzo Olim Mahdum Hoji ziyoli kishi sifatida mustamlakachilik siyosati va uning oqibatlarini tahlil qilmoqchi bo‘ladi. Bir tomondan asarning muallifi Rossiya bosqiniga rus ma’muriyati pozitsiyasini yoqlab chiqsa ham, boshqa tomondan u asarining turli joylaridazamonasidagi adolatsizlik, ma’murlarning fe’l-atvorlarini tanqid qiladi. Dini va millatining rus ma’muriyati davrida tanazzulga duch kelganini qayg‘u va alam bilan ta’kidlaydi, millatdoshlari orasida birlik va ittifoq yo‘qligidan afsuslanadi, ma’naviy hayotning inqirozi, bilimsizlik va jaholatdan qayg‘uyganligini ta’kidlab asardan ushbu fikrlarning isboti sifatida misol keltiradi: “Turkiston xonlari vaqtida musulmoniyalar nihoyat darajada ahvoli olamdin xabarsiz bo‘ldilar. Qadimgi haqqoniy ulamolardin oz asar qolib, xolis zuhdu taqvo bo‘lmay, riyokor va xushomadgo‘y ko‘paymoqda edi. Zolim hokimlarga rost va to‘g‘ri so‘zni aytadurg‘onlar qolmay, zolimlar uchun besh-o‘n tillo badaliga ertadin kechgacha xushomad so‘zlar aytib, alar qanday so‘z aytsa, ma’qul deydurg‘onlar bo‘lg‘an... Umaro va vuzaro va vukalolarning aksari yo Eron asirlaridin va yoki yoshlikda bachcha bo‘lub, bek va xon ko‘targan befarosatlardin tayin bo‘lur edi. Ilmu maorifda bo‘lsa, Turkistonda o‘tgan Ibn Sino, Forobiy, Ulug‘bek, Ali Qushchi o‘rniga o‘lturg‘on olim, faylasufi zamon deganlarimiz izzatu nafs va riyokorlikga tabdil bo‘lub, jahl balosig‘a mubtalo bo‘lg‘an edilar” [3:40].

Yuqorida keltirilgan fikrlardan ko‘rinib turibdiki, muallif haqiqatdan o‘sha davrda jamiyatda kechayotgan voqealardan, mamlakat kelajagidan xavotiri juda ham yuqoriligini anglash qiyin emas.

Bu manbalardan tashqari xonlik to‘g‘risida Tojir Xo‘jandiyning “G‘aroyibi sipoh” Muhammad Yunus Toibning “Tarixi Aliquli amirlashkar” va “Tuhfayi Toib”, Muhammad Aziz Marg‘iloniyning “Tarixi Aziziy” nomli asarlar ham xonlik to‘g‘risida muhim ma’lumotlar beradigan qimmatli manbalardan hisoblanadi.

Bulardan tashqari xonlik to‘g‘risida Xiva tarixchilarining asarlarida ham ma’lumotlar keltirilgan. Jumladan, Xivada yaratilgan tarixiy manbalar: shoir va tarixchilar Munis va Ogahiy qalamiga mansub “Firdavs ul-iqbol”, shuningdek, Ogahiy tomonidan yaratilgan Olloqulixon hukmronligi davri (1825-1843) to‘g‘risidagi “Riyoz ud davla”, Rahmonqulixon saltanati voqealarini yorituvchi (1843-1846) “Zubdatu-t-tavorix” asari, Sayyid Muhammadxon zamoniga (1856-1865) doir “Gulshani davlat”, Rahimxoni soniy – Feruz (1865-1910) hukmronligining dastlabki o‘n yili vasf etilgan “Shohidi iqbol” kabi tarixiy manbalarni keltib o‘tish mumkin. Bu manbalardan Qo‘qon xonligining Xiva bilan aloqalari, Qo‘qondan Xivaga borgan elchilar va ularga hamroh qilib jo‘natilgan elchilar haqidagi ma’lumotlarni ko‘rish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Qo‘qon xonligi to‘g‘risida Qo‘qon tarixchilari maktabi namoyandalari tomonidan turli til va janrlarda asarlar yaratilgan. Bunga sabab esa, albatta, xonlikda kechgan tarixiy-siyosiy jarayonlar turtki bo‘lgan. Ushbu mualliflar tomonidan yaratilgan manbalarning bugungi kunda yurtmiz olimlari tomonidan xonlik to‘g‘risida olib borayotgan tadqiqotlarida o‘rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muhammadhakimxon To‘ra. Muntaxab ut-tavorix. – Fors-tojiy tilidan tarjima, muqaddima va izohlar muallifi Sh.Vohidov. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. 716 bet.

2. Mirzoolim Mushrif. Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin (“Qo‘qon xonligi tarixi” nomi bilan nashr etilgan). Nashrga tayyorlovchilar A.Matg‘oziyev va M.Usmonova. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomimdagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1995. – 65 b.
3. Mirzo Olim Maxdum hoji. Tarixi Turkiston . – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 248 b.
4. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol.-T.: “Yangi asr avlodi”, 2010. 520 b.
5. Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogaxiy. Zubdatu-t-tavorix: tarixlar sarasi. Toshkent: O‘zbekiston, 2009, 137-bet.
6. Ogahiy Muhammad Rizo. “Riyozud - davla” – 419 b.
7. Xudoyorxonzoda. Anjum at-tavorix. Toshkent, 2014. – 348 b.